

„ԽԱԼԻԴԵՐ“ ԱՆՈՒՆԸ *)

Բերլինի համալսարանի գիտնական Լեմանը պատմական և աշխարհագրական փաստերի հիման վրալ ապացուցանում է, որ Խալդեր անունով ազգը լուծաց պատմիչների վիշաժ հիւսիսային խալդիացիների ազգն է։ Խալդերի իշխաններին են պատկանում մեզ հասած նախահայկական սեպածե արձանագրութիւնները։ Այդ ազգի իսկական անունը Խալդեր է։ Գերմանացի նշանաւոր գիտնական Մանսը նը անբաւարար է գտնում Լեմանի կարծիքն ալդ ազգի անուան մասին **),

Ամենից առաջ Խալդերի թագաւորները հին դարերի պատմութեան մէջ նշանաւոր են նրանով, որ իրանց հպատակ հասարակութեան բարեկեցութեան համար ծառայող բազմաթիւ հիմնարկութիւններ են շինել տուել։ Դրանց տէրութիւնը թիոկրատիական հիմք ունէր։ Խալդերի կամ նախահայերի գլխաւոր չաստուածը Խալդիս էր կոչւում, իսկ միւս երկրորդական չաստուածները «Խալդիի—չաստուածներ» կամ «Խալդիի—որդիներ»։ Այդ անունը բովանդակում է իւր մէջ Խալդերի բոլոր չաստուածները։ Բաց միւսնոց ժամանակ նախահայկական ազգի ալն բոլոր անդամները, որոնք Խալդիս գլխաւոր չաստուածն էին երկրպագում, կոչւում էին Նոնալիս Խալդիսի որդիներ կամ Խալդեր։ Խալդերի թագաւորները Խալդիսին պատուելու համար էին կատարում իրենց բոլոր արշաւանքները և տիրապետութիւնները։ Նրանք Խալդիսի պատուի համար էին շինել տալիս հասարակութեան բարեկեցութեան համար ծառայող բոլոր շինութիւն-

*) Բերլինի համալսարանի ուսուցչապետ գիտնական Լեմանը, որ չաստանում լատինի է Խալդերի կամ նախահայերի պատմութեան մասին իւր մի շարք գիտական ուսումնասիրութիւններով, Բերլինում Բաստեան, Վերխով և Յոս նշանաւոր գիտնականների խմբագրութեամբ լոյս տեսնող „Zeitschrift für Ethnologie“ մարդաբանական, ցեղագրական և հնագիտական նշանաւոր հանդիսի այս տարուայ համարներից մէկում մի ուսումնասիրութիւն էլ է հրատարակել, որով գիտնական հեղինակը փորձում է լուսարանել Խալդերի կամ նախահայերի պատմական անունը։ Մեր շարագրութեան նպատակն է ալդ ուսումնասիրութեան էական կէտերի հետ հալ ընթերցողներին ծանօթացնել։

**) Grundlagen für eine Entzifferung der (hathischen oder) cillischen (?). Jns hriften.

ները, խաղերի կամ նախահալկական ազդի գլխավոր մարաքաղաքը Տոսպ—վանն էր, որտեղ և գտնուում էր խաղիս չաստուռ տաճարը. դրա համար ալդ մարաքաղաքը կոչւում էր նոյնպէս խաղիի—քաղաք կամ խաղինա: Այն ամբողջ տարածութիւնը, որի վրայ ապրում էին խաղերը, կոչւում էր խաղիառ, ալսինքն «խաղիի երկիր»:

Հնագէտներից ոմանք կարծում են, որ նախահալկական արձանագրութիւններում պատահող խաղինի, ալսինքն խաղիին պատկանողներ անունը խաղերի չաստուածներին է վերաբերում: Հին դարերի պատմական տեղեկութիւններից ոմանք մեզ օգնում են ալդ մութ անունը բացատրելու:

Յոյն պատմիչները Պոնտոսեան երկրների և Հալաստանի մասին խոսելու ժամանակ մատնացուց են անում նոյնպէս Քաղդիացի անունով մի ազգի վրայ, որ մեզ հարաւային Բաբելոնում ապրող համանուն ազգն է լիչեցնում: Բացի դրանից հարաւային Բաբելոնումն էր ապրում և համանուն հոգեորական դասակարգը, որ ալդ երկրի պատմութեան մէջ նշանաւոր դեր է խաղացել: Իսկ մի քանի ուրիշ ազգիւրներ էլ աշխարհագրական ալդ միևնույն տեղում խաղիս անունով մի երկիր են լիչում, որի իւրաքանչիւր բնակիչը խաղոս կամ խաղիս էր կոչւում: Սուրիոսը խաղինէ անունով մի քաղաքի մասին տեղեկութիւններ է տալիս:

Սեպաձն արձանագրութիւնները խաղերի երկիրը, բնակիչներն և մարաքաղաքը դրանց գլխավոր չաստուռ անունով են կոչում և ինչպէս տեսանք, դրանք համապատասխանում են Յոյն պատմիչների հաջորդած տեղեկութիւններին:

Սրանից պարզ երևում է, որ հիւսիսային ալդ լեռնական ազգը, որ Ասորեստանցիներն Ուրարտիներ, իսկ Հերոդոտն Ալարտներ են կոչում, միևնույն ժամանակ խաղեր էլ էր կոչւում: Ալդ միևնույն ազգը կլասիքական դրականութեան մէջ Քաղդիացի է կոչւում, որ վերոլիչեալ անունի միայն փոփոխուած ձևն է, հարաւային Բաբելոնի համանուն ազգի նախնական անունը Kashdu կամ Kashdayu էր, բայց լեռն ալդ անուան sh-ը l-ի փոխուելով, ծագել է Kaldu կամ Kaldayu անունը, որ Յոյների տուած անունին է համապատասխանում: Ալդ միևնույն կլասիքական հեղինակների աշխարհագրական տեղեկութիւնների համեմատ խաղերի բնակավայրը պէտք է վանալ ծովի հիւսիս արևմտեան լեռների և Սև ծովի մէջ ընկած տարածութեան մէջ փնտռել, ալսինքն մի ալնպիսի երկրում, որ նոյնպէս խաղիական տէրութեանն է պատկանել և դրա քաղաքական կենդրոնից հեռու էր ընկած: 7-րդ դարու վերջում և 6-րդի սկզբում դրանց բնակավայրի փոփոխութիւնը մեզ չպէտք է զարմացնի, ինչ-

պէս երևում է, ալդ ժամանակից են ծագում լուծական նախնական տեղեկութիւնները: Շատ հաւանական է, որ ալդ ժամանակ հալերը կիմերացիների հետ զաղթեցին իրենց պատմական հայրենիքը: Բայց Քսենոֆոնի վկայութեան համեմատ թալղերի մի մասը Հալերի հետ միասին մնաց իւր նախնական բնակավայրում, այսինքն Վանաշ ծովի շրջականերում: Քսենոֆոնի կարծիքով թարգերն ինքնապաշտպան, և ազատութեան սիրով տոգորուած մի ազգ են: Նա իւր աշխատութեան մէջ նկարագրում է ալն թշնամութիւնը, որին ենթարկուեցին 10,000 Յոյներն իրանց հայրենիքը վերադառնալու ժամանակ, թալղերի ալս նշանաւոր փտկութեանը պէտք է վերագրել ալն պատմական երեւոյթի էական պատճառը, որ դրանք Վանաշ տէրութեան կործանումից փտոյ դեռ դարեր շարունակ զանազան երկրներում կարողացան իրանց աղգալնութիւնը մաքուր և անկեղծ պահպանել: Շատ հաւանական է ենթադրել, որ թալղերի կամ Նախահալերի մնացորդները դեռ ալսօր էլ ապրում են Հայաստանի կամ Կովկասի լեռներում: Յուսարի է, որ թալղիական սեպածն արձանագրութիւններն ապագայում ալդ նշանաւոր աղգի պատմութիւնն աւելի կը լուսաբանեն: Գիտնական Լեմանը զօրեղ և համոզեցուցիչ փաստերով հակաճառում է ուսուցչապետ Սանսոնի ոչ այնքան հիմնաւոր ենթադրութիւնների դէմ: Յիշենք նոյնպէս, որ Ա. Ֆոն Գութշմիդ, Սէլս և Հոմմէլ գիտնականներն էլ Լեմանի կարծիքն են ունեցել, բայց զժրադաբար նրանք իրենց ժամանակ պատմական շատ փաստեր չեն ունեցել:

Նախահալական սեպածն արձանագրութիւնների մէջ մեզ մինչև ալժմ Հալդիին և Հալդիինի լոգնակի ձևերն էին լատին և դրանք կարող էին թալղեր կամ թալղի—չաստուածներ նշանակել: Բայց բարեբաղդարար գիտնական Բեկքը մի ուրիշ արձանագրութիւն էլ է գտել, որի մէջ թալղիս անունն եղակի մտքով է գործածուած և նշանակում է ոչ թէ համաճեռն չաստուածը, ալլ ալդ աղգի իւրաքանչիւր անհատը: Ալդ Գիւղակում Մենուասի հետեւեալ արձանագրութիւնն է.

Բիտու Ռոթու սի—դի—իս—տու—նի
Պալատն է նա (Մենուասը) վերանորոգել
բա—ա—դու—ու—սի—ի—է
որ աւերուած էր
տե—րու—նի (իւր) Հալ—դի—ի
է նա շինել թալղիի համար
է—տա—րի—ի—տի—ի—նի
է թարիս կոչուած:

Բայց որովհետև մի որևէ չաստուածոյ համար տաճար են շինում և ոչ թէ պալատ, ուրեմն պարզ է, որ թալղիսն ոչ թէ համաճեռն

չատուածն է, ալ խաղեր ազգի իւրաքանչիւր անդամի համար տուած կոչումը: Ուրեմն խաղիական լեզուով խաղերի գլխաւոր շատուածն և ալ ազգի իւրաքանչիւր անդամը միեւնոյն անունն են կրում, մի երեսով, որ ոչ և զակի և ոչ էլ անբացատրելի է: Քաստիդները լեզուով էլ Քաշու բառը նշանակում է թէ Քաստիդ և թէ միևնոյն ժամանակ զրանց շատուածը: Լիման գիտնականն իւր ալ շատ հաւանական հիմքերով հերքել է Նանսընի հակահաստիքիւնները սխալներ և Քաստիդներն զերեւոյթով աշխատութեան մէջ, որ լուս է տեսել զերմանական արեւելագիտական ընկերութեան հանդիսում: Շատ հաւանական է, որ Ուրարտիների կամ խաղերի նախնական բնակավայրը վանալ ծովի հարաւային կողմումն էր գտնուում, աւսինքն մօտաւորապէս աշտուղ, որտեղ Սայմանասար Բ-ը Հուպուսկիւլից փերադառնալով նրանց առաջին անգամ պատահեց, կամ հէնց ուղիղ աշտուղ, որտեղ Թիգլաթ-Պեղեսէն Ա-ը Ուրարտիա (խաղերէն նշանակում է Ուրարտի քաղաքը) քաղաքին հանդիպեց: Հետագործի է նոյնպէս լինել, որ Հալ պատմիչներն իրենց աշխատութիւնների մէջ Քաղիք և Քաղիացիք անունները միևնոյն մտքով չեն դորձածում, ալ առաջինը խաղերի, իսկ երկրորդը՝ Քաղիացիները համար: Այդ պատմիչների աշխատութիւնների ժամանակակից թարգմանիչները միայն ալ երկու տարբեր անունների մէջ խտրութիւն չեն դնում:

Որպէս փերա լինելիք, Քսենոֆոնի և ուրիշների կարծիքով խաղերի մի մասը մինչև նախաքրիստոնէական 5-րդ դարու վերջն իւր սկզբնական բնակավայրում—վանալ ծովի չրջականներումն է մնացել: «Օրոնտասի և Արտուխասի մարդիկ» վանալ ծովի հարաւային կողմում պատահում են 10,000 Յոններին, Իրանք Հալեր, Մարաստանցիներ և խաղիացիներ էին: Այդ խաղիացիներն աղատութիւն սիրող մի ժողովուրդ էին: Ուրեմն վանալ ծովի հարաւային կողմում, նախահալկական—ուրարտական տէրութեան կենդրոնից ոչ հեռու, Քսենոֆոնը պատահում է աշտուղի մարդկանց, որոնց նա խաղիացիք է կոչում: Մի քանի ուրիշ պատմական աղբիւրներից գիտենք, որ Տրապիզոնի մօտ մի ժողովուրդ էր ապրում, որ նոյնպէս խաղիացիք էին կոչւում: Բայց ակնաւորն է, որ խաղիացիք անուան մի քիչ փոփոխուած է և պէտք է խաղոս լինի, որովհետև աշտուղը, որտեղ մենք խաղիացիներ ենք գտնում, օր. Տրապիզոնի և վանալ ծովի չրջականներում, դրանք պատկանում են Նախահալկական—ուրարտական տէրութեանը: Այդ Ուրարդիներն իրանց արձանագրութիւնների մէջ խաղեր են կոչւում: Երբ հալերն իրենց սկզբնական հալերնիքից զաղթելով Հալաստան մտան, աշտուղ խաղերը ստիպուած էին դրանցից խուսափել: Իբրև մի զօրեղ և աղատասէր

ազգ, Խալդեերը չխոնարհուեցին՝ Մարաստանի կամ Պարսկաստանի առջև, այլ իրենց ազգապետութիւնն և անկախութիւնն երկրի անանջանելի և լեռնալին մասերում հաստատ պահպանեցին, Ըստ Անաքսագորի նրանք երբեմն երբեմն Պարսից թագաւորների վարձկան զինւորներն էին դառնում, Ալգպիսի զինւորները շատ անգամ ալեպիսի տեղերում էին ծառայում, որոնք իրանց հալոնելիքից շատ հեռու էին, Կիւրոպետիա աշխատութիւնը մեզ նույնպէս հաղորդում է, որ Խալդիացիք մի պատերազմասէր ժողովուրդ են և իւրեւ աղքատ մարդիկ՝ շատ անգամ զանազան տէրութիւնների վարձկան զինւորներն են լինում, Նրանք ալդ արհեստովն են պարապում, որովհետեւ իրենց հալոնելիքը լեռնոտ է և դրա համար նրանք ալնտեղ չեն կարող երկրագործութեամբ պարապել, Կիւրոպետիան պատմական տեղեկութիւններով և նկարագրութիւններով հիւսուած մի բոման է, Հեղինակն ալդ աշխատութիւնը գրելու ժամանակ ալնպիսի աղբիւրներից է օգտուել, որոնք մեծ մասամբ մեզ չեն հասել, մանաւանդ իրական և պատմական է կիւրոպետիա աշխատութեան ալն մասը, որ վերաբերում է հալկական զրութիւնների նկարագրութեան, Ալդտեղ նկարագրուած է Հալերի բարաբրութիւնը դէպի Խալդիացիները, Կիւրոսը Մարաստանի թագաւոր Կիաքսարին օգնում է Հալաստանի Տիգրան թագաւորի դէմ, որ առաջուկ նման մերժել էր Կիաքսարին հարկ և զօրք տալու, Կիւրոսը կամենում է Հալաստանն իւր իշխանութեանն ենթարկել, Նա իւր նպատակին հասնելու համար օգտուում է Հալաստանի ներսում՝ Հալերի և Խալդիացիների մէջ ծագած թշնամութիւնից, Կիւրոսը Տիգրանին մի բարձրութիւնից ալն սարերն է ցոյց տալիս, որտեղից Խալդիացիներն իրենց աւազակալին արշաւանքներն են սկսում և մի անգամ պարսկական-մարական զօրքերի առաջնորդներին ասում է. «Եթէ մենք կարողանալինք ալն լեռները զրաւել և ալնտեղ պահապան զօրք թողնել, ալն ժամանակ մենք թէ Հալերից և թէ Խալդիացիներից երկուդ չէինք ունենալու, Նրանք Հալերի օգնութեամբ պաշարում են ալդ բարձրութիւնները, Կիւրոպետիա ալդ մասում նկարագրուած է և Խալդիացիների պատերազմելու ձևը, Կիւրոսն ուղում է Խալդիացիներին համոզել, որ իւր դիտաւորութիւնը չէ եղել զրանց ոչնչացնել, այլ Հալերի և Խալդիացիների մէջ խաղաղութիւնը հաստատել, Կիւրոսի միջնորդութեամբ Հալերի և Խալդիացիների մէջ դաշնակցութիւն է կապանում, որով նրանք փոխադարձաբար պալմանաւորում են ազատ և անկախ ապրելու Քսենեֆոնն աւելացնում է, որ իւր ժամանակ ալդ դաշնակցութիւնը Հալերի և Խալդիացիների մէջ դեռ ևս գոյութիւն ունէր,

Խալդիացիներն ալդ դաշնակցութիւնը կապելուց չետոյ Կիւրո-

սին համոզում են, որ իրենց մէջ աշխարհի մարդիկ էլ կան, որոնք խաղաղ աշխատելու անընդունակ են և միայն սովոր են կոշտագոյն, պատերազմել և իբրեւ վարձկան ղինուորներ ծառայել, Վիրտսը զրանց իւր վարձկան ղինուորներ է դարձնում:

Քսենեֆոնը շատ լաւ էր ճանաչում Քարդուխներին, աշխուշ Քուրդերի նախահայրերին, և զրանց մասին իւր աշխատութեան մէջ մեզ մանրամասն տեղեկութիւններ է տալիս: Հետեապէս չենք կարող եղբայրացնել, որ Քսենեֆոնը խաղիացի անուան տակ Քուրդերի վրայ է մատնացող անում: զրա համար մեզ մնում է միայն ընդունել, որ խաղիացիները Հալատանի Նախահայերը կամ Ուրարտիներն են, Քնական է, որ ինդո-գերմանական Հալերն իրանց պատմական հայրենիքը գաղթելով՝ աշտուղ հանդիստ և խաղաղ կեանք վարելու համար, ստիպուած էին խաղիացիները կամ Ուրարտիները հետ դաշնակցութիւն կապել, որովհետեւ Նախահայկական ալդ վալերնի և աւաղակալին ժողովուրդը Հալերին միշտ վտանգ էր սպառնում և նրանց հանդստութիւնը խանգարում: Քսենեֆոնի ասելով վերոյիշեալ դաշնակցութեան շնորհիւ, ալդ երկու տարբեր աղղերի մէջ խաղաղութիւնը վերահաստատուեց, Շատ հաւանական է, որ ալդ ժամանակից են սկսել Հալատանի ալդ երկու, միմեանցից տարբեր աղղերն իրար հետ խառնուել և աւարուալ Հալոց աղղը կազմել: Ալդ բանին իբրեւ ապացոյց կարող է Հալոց լեզուն ծառայել, որ իւր մէջ բացի ինդոգերմանական բառերից, ամբողջում է և բաղմաթիւ տարբեր ելեմէնտներ, որոնք կողկասեան մի լեզուի, ուրմն Ուրարտիները լեզուին են լատուկ: Քսենեֆոնի լիշած ալդ աղղաբնակութիւնը վաճի ուրարտիական տիրութեան մէջ էր ապրում: Քսենեֆոնի լիշած խաղիացիները, նախահայկական տիրապետող աղղաբնակութեան լաջորդներն են, Հեկատես և Սոֆոկլէս պատմիչներն էլ են Պոնդոսեան խաղիացիները մասին տեղեկութիւններ տալիս: Դրանք կոչւում են խաղեր, իսկ զրանց երկիրը (աւտր էլ) խաղիա, վերոյիշեալ բոլոր վաստերից երեւում է, որ Յոն հեղինակների լիշած պոնտոսեան խաղիացիները նախահայկական խաղերի սերունդներն են:

Հնդկադերմանական հալերի Հալատան գաղթելուց շտու, խաղերը Հալատանի մի քանի լեռնալին գաւառներում գեռ շատ երկար ժամանակ կարողացան իրենց աղղաբնութիւնը անկեղծ պահպանել: Ուրմն պէտք է լուսալ, որ զրանց մնացորդներն ոչ միայն ժամանակակից խաղիալի արքեպիսկոպոսութեան մէջ են գտնուում, ալ և Հալատանի ուրիշ շատ տեղերում:

Վանալ ծովի հարաւարեւեան կողմում գտնուող լեռներից մէկը

կոչւում է Խալդի-Դաղ, որ Տիգրիսի ձախ ափումն է ընկած։ Քսենոֆոնը Յունաստան վերադառնալու ժամանակ այդ միենուն տեղում պատահեց Խալդերին։ Գիտնական Բելքը կարծում է, որ ալետեղալսոր էլ կարող են Խալդերի մնացորդներ լինել։ Բացի դրանից Բելքը մատնացուց է անում և ալն երեւթի վրայ, որ ալսորուալ Տրապիզոնի փաշալիքի մի գաւառը Խալդեր կամ Խելդեր է կոչւում։ Կիրեւոսի կարծիքով Խալդիա անունը վերաբերում է Տրապիզոնի ամբողջ վիլայէթին։ Բացի դրանից Հալաստանի մի քանի մասերը Փալդիր (ան) և Չալդիր (ան) անուններն են կրում, որոնցից մենք մեծ հաւանականութեամբ կարող ենք եզրակացնել, որ այդ մասերում հին Խալդերն են ապրել և դրանց մնացորդներն էլ մինչև ալսոր գուցէ գոյութիւն ունին։ Կիրեւոսի կարծիքով Կաղզուանի լեռնալին ալն մասը, որ ընկած է Արաքսի երկու կողմերում և Արիաւալի արևմտեան կողմում, կոչւում է Չալդիրան։ Ղարս քաղաքի հիւսիսային կողմում գտնուած դաւառը Չիւլդիր (Չըլդըր) է կոչւում։ Լեմանի կարծիքով շատ հաւանական է, որ վերոլիշեալ անունները Խալդեր հիմնական ձևիցն են ծագում։ Չիւլդիր գաւառի լեռնաշղթան Չիւլդիր-Դաղ է կոչւում և տարածւում է զէպի աշենելք, մինչև Չիւլդիր-գիւղը։ Չիւլդիր-գիւղի հիւսիսային կողմում ընկած տարածութիւնը էլի Չիւլդիր է կոչւում։ Բացի դրանից Նախիջևան և Բալազէտ քաղաքների հարաւային կողմում ընկած տարածութիւնը «Չալդիրան» անունն է կրում։ Վերոլիշեալ բոլոր երկրների անունները մեզ Խալդերի անուններ են լիշեցնում, որոնք, ինչպէս երեւում է, այդ երկրներում իրենց վտանգաւոր գոյութիւնը պահպանել են։ Գիտնական Բելքի և միաբան Գալուստ Տէր-Մկրտչեանի շնորհիւ մենք հաստատ գիտենք, որ Բալբերդի մօտ ալմ Խալդեր անունով մի ազգ է ապրում, որի լեզուն Տաճկների, Հալերի, Յոյների և Լազերի լեզուներին բոլորովին նման չէ։ Մ/արան Գ. Տէր Մըկրտչեանի ասելով, դրանք ցիկանների նման աղքատ մարդիք են և պարապում են գուշակութեամբ և հմակութեամբ։ Դրանք ապրում են միալն մի քանի գիւղերում։ Բաբերդի կողմերում «Խալդեր» անունը հալոլական անուան տեղ են, դործ ածում։ Կասկած չկալ, որ դրանք Նախաշալերի—Խալդերի մնացորդներն են։ Լեմանը վերոլիշեալ հաւանական փաստերով և ենթադրութիւններով հակահաւում է գերմանացի գիտնական Սանսընի ոչ ալնքան հիմնաւոր եզրակացութիւնների դէմ։

Լ. Բաքայեան